

BEDİRHAN PAŞAZADE HALİL RAMİ'NİN HAYAT HİKÂYESİ

ALİ BİRİNCİ

Yakın tarih, hatta tarih biraz da şahısların tarihidir ve biyografik temelleri inşa edilmeden yazılamaz. Şahısları tanımak tarihi rolleri bakımından da onları derecelendirmek için şarttır. İnkılap tarihi araştırmalarında ve Nutuk'ta ismi zikredilen ama hakkında neredeyse hiçbir bilgi bulunmayan şahıslardan biri de Malatya mutasarrıflığı ve bu esnadaki faaliyetleri itibarıyla 150'likler listesine dâhil edilen Bedirhan Paşa'nın oğlu Halil Rami'dir.

Halil Rami'nin Genç mutasarrıflığından son ve tartışmalı Malatya mutasarrıflığına nakli için irade.

804.1.001T, Dosya No: 0042, Gömlek No: 000127-001-001.

Yakın tarih ve bilhassa inkılap tarihi araştırmalarındaki en büyük yanlış veya en hafif ifadeyle açık yazılan bütün metinlerin biyografik temellendirme bakımından büyük bir zaaf içinde bulunmasıdır. Kitaplarda ve yazılarda geçen şahıs isimlerinin altında herhangi bir bilgi ve daha mühimi ve felaketi bir merak da bulunmamakta ve binlerce şahıs ismi

metinlerde manasız ve gereksiz bir şekilde yalpalamaktadır.¹ Bundan dolayı da herhangi bir yakın tarih ve inkılap tarihi araştırmasında bir ismi zikretmenin hiçbir manası kalmamaktadır. Araştırmayı en az zahmetle ve en düşük ciddiyetle veya daha doğru ifadeyle ciddiyetsizlikle yapmanın ilk delili ve şahidi, metinde ismi geçen şahsiyetler hakkında bir mehaiz zikretmemek veya bilgi vermemektir. En azından bu isimlerin soyadlarını aramak ve metne koymak tarih yazıcılığını asgarî bir ciddiyetle ifa etmek demektir.

Açıkça işaret etmek gerekirse, yakın tarih, hatta tarih biraz da şahısların tarihidir ve biyografik temelleri inşa edilmeden yazılamaz. Şahısları tanımak tarihi rolleri bakımından da onları derecelendirmek için şarttır. Tarih içinde sürükleyici olanlar veya sürüklenen şahıslar başka bir ifade ile tabi olanlar veya tabi olunanlar tespit edilecekse biyografik bilgiler bu meselede ilk ve en mühim pusuladır. Aksi takdirde her tarih metnindeki bütün isimlerin aynı çizgede ve seviyede gösterilmesi neticesi ortaya çıkmış olur ve bu durumda tarih içinde şahısların iradelerinin hakkı verilmemiş ve tarihçilik işinin gereği yapılmamış olur. Zaten tarihin en hassas ve zor işi de aslında hadiselerin iradesi ile ferdin iradesi

arasındaki karşılıklı alışverişi ortaya koymaktır. Başka bir ifadeyle, tarihin irade-i küllisi ile ferdin irade-i cüzisi arasındaki hassas ilişkiyi tespit etmektir. Diğer bir teşbi ile grup resmi içindeki her resmin gerçek mevkiinin tespiti ve resimdekilerin yeniden tarih içindeki resimlerinin tertip edilmesi işini yapmak için biyografilerin bir bütün hâlinde bilinmesi gerekmektedir.

İnkılap tarihi araştırmalarında ve Nutuk'ta ismi zikredilen ama hakkında neredeyse hiçbir bilgi bulunmayan şahıslardan biri de Malatya mutasarrıflığı ve bu esnadaki faaliyetleri itibarıyla 150'likler listesine dâhil edilen Bedirhan Paşa'nın oğlu Halil Rami'dir.² Nutuk'ta ismi geçen 820 kişiden pek azı hakkında kâfi derecede bilgi bulunmakta ve hatta çok iyi tanındığı zannedilen kişilere dair bilgiler bile, en nazik ifadeyle, eksik bulunmaktadır.³ Haklarında küçük bir araştırmayla kâfi derecede bilgi bulmak ve kişilerin bütün bir hayat hikâyesini ortaya koymak mümkün olmaktadır.⁴

DOĞUMU, AİLESİ, EVLİLİĞİ VE ÖLÜMÜ

Halil Rami, babası Bedirhan Paşa'nın sürgün hayatı yaşadığı Kandiye'de 1861 senesinde dünyaya geldi. Bedir-

han Paşa'nın ismi bilinen yirmi bir oğlundan biridir.⁹ Bu ailenin Halil bin Velid'in soyundan geldiği hakkında kayıtlar bulunmaktadır.¹⁰ Annesi Azize Hanım'dır.¹¹ Halil Ramî'nin, bir kitaba göre, isminin kaydedilmediği ve sonradan boşadığı eşi ile daha sonra evlendiği ikinci eşinden yekûn itibarıyla beş oğlu ve iki kızı dünyaya gelmişti. Oğulları Mehmet Faiz, Asaf, Haydar Çınar, Bedrettin (1924) ve Celâl Beyler; kızları ise Seniye ve Ramiye (1923) Hanımlardır.¹² Başka bir resmi vesikaya göre ise ikamet ettiği Beyrut'ta 1932 senesinde ölümünü takiben kendisiyle beraber olan eşi M. Rifat-Fatma çiftinin kızı Ayye Saime Hanım (İstanbul, 1899) üç çocuğuyla İstanbul'a (10 Ekim 1933) döndü.¹³ Ancak ilk eşini boşadığı bilinen Halil Ramî'nin burada ismi verilen çocuklarından kızı Ramiye ve oğlu Bedrettin'in Ayye Saime'nin çocuğu olduğu biliniyorsa da diğer kızı Seniye'nin hangi eşinden olduğu anlaşılamamıştır.¹⁴

TAHSİL VE MEMURİYET HAYATI: MEŞRUTİYET ÖNCESİNDE

Halil Ramî, Davutpaşa Mekteb-i Rüştiyesi'nden mezun oldu ve daha sonra Menşe-i Küttab-ı Askeriye'de sarf, nahiv, Arapça, hesap, coğrafya ve tarih okudu ve şahadetname aldı. Arapça ve Türkçe okuyup yazıyor ve Farsça ve Kürtçe konuşabiliyordu.¹⁵

Halil Ramî, 1 Ocak 1880 tarihinde on dokuz yaşında Suriye Vilayeti Havran Sancağı Tahrirat Kalemi refakatine tayin kılındı ve böylece mülki hizmete dahil oldu. Ancak kısa sayılabilecek bir müddet sonra 13 Aralık 1880 tarihinde vazifesinden ayrıldı. Pek düzenli ve mazbut olmayan bir memuriyet hayatı sürdürdüğü dikkati çekmektedir.

27 Ağustos 1882 tarihinde yeniden memuriyete döndü ve yine Suriye'de Defter-i Hakani Teftiş Dairesi mübeyyizliğine tayin edildi. 5 Ocak 1886 tarihinde ise Havran tahrirat kâtipliği vazifesine getirilmiş ve 24 Ocak'ta vazifesine başlamış ise de iktidarsızlığından dolayı 12 Kasım 1886 tarihinde ayrılmak zorunda kaldı.¹⁶

Bu meyanda kısa bir müddet de Reji İdaresi'nde Havran reji memuru olarak çalıştı. Bu esnada ağabeyi Ahmet Bedri Paşa da Havran Mutasarrıflığı makamında bulunuyordu. Bu vazifesinden de ayrılmak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Bu memuriyetinin de hadisel geçtiği vesikalara aksetmişti. Dahiliye'den Suriye Vilayeti'ne

baharesiyle kazalarına gelerek aher hakkında tasavvuruyla tazyikatta bulunub katl ve cerh gibi vukuata da sebebiyet verdiği bahisle aile-i mezkûrenin terdiden bir an evvel tahlisleri istirhamı ve ol-bâbda bazı ifadâtı havî Kunayera kazası umum ahali tarafından rikâb-ı hümâyun-ı hazret-i tâc-dâriye ve

yazılan 13 Ocak 1890 tarihli bir tezkerede¹⁷ yazılanlar dikkate değer gibi görünüyor:

"Bedirhan Paşazâdelerin mine'l-kadim o havalice ika-i mezalim ve teaddiyâtın hâli kalmamakta buldukları ve taddiyât-ı vâkialarının arz-ı atebe-i ulyâ kılınması üzerine geçenlerde bunlardan Havran mutasarrıfı Bedri Paşa bâ-irade-i seniye azl olunmuş ve ammişadesi Mahmud Bey'in dahi kazalarına men-i duhûüne irade-i seniye şeref-müteallik edilmiş olduğu hâlde bu kere selef-i devletleri tarafından kazaları kaymakamlığına Bedri Paşa'nın biraderi Tahir Bey tayin kılınp Mahmud Bey de yine avdet eylemiş olduğundan ve Tahir Bey'in akdemce mezkûr kaymakamlıkta bulunduğu sırada aher hakkında vukua gelen mezalim-i tâkat-fermasından dolayı şikâyet-i umumiye üzerine azlettilmiş olduğu cihete şimdi mümaileyh Mahmud Bey'le beraber ne yolda ahz-ı sâre"¹⁸ kıyam eylediğinden ve Havran reji memuru biraderi Halil Bey dahi teftiş

Bâbiâli'ye bi'l-takdim bu misûlü hareket-i gayr-ı müstakimaneleriyle ahaliye kendilerine tenfir edenlerin hidemât-ı mülkiyede istihdamları caiz olmayacağından vilâyet-i celile-riyle bi'l-muhabere ifa-yı muktezası irade-i alyesiyle tevdi buyurulan iki kıt'a arzuhâlin suretleri leffen tesyir-i sû'y-ı ade-i dâverileri kılınmak suret-i inhayâ ve hük-m-i irade-i aliyye nazaran serian tahkikat-ı lâzime icrasıyla tebeyyün edecek hâle göre iktizasın ifa ve inbâsına himem-i aliye-i düsturleri muktezi buyurulmak bâbında."

Bu vesikada yazılanlar Halil Ramî'nin resmi nazarla değerlendirildiği veya gerçeklerin sapırıldığı kanaatini doğurabilir. Ancak Mehmet Salih Bedirhan'ın hatıralarında¹⁹ Havran'daki hayatına dair yazdıkları, Halil Ramî hakkında daha sert satırları ihtiva etmektedir:

"Babamdan evvel reji müdürü, dayım Halil Bey idi. Babam geliş, devir-teslim muamelesi yaptılar. Bi-

1880'lerde İstanbul'da bulunan Bedirhanlıların önde gelenleri toplu halde. Oturanlar (soldan sağa): Emin Ali Bey, Ali Şamil Paşa, Bahri Bey. Ayaktakiler (soldan sağa): Murat Rensiz Bey, Hasan Bedirhan, Mikdat Mithad Bedirhan ve Kamî Bedirhan.

Kürt Tarih dergisi, 1992, 23 Ocak-Nisan 2006, s. 98.

Hoybun Cemiyeti'nin öncü kadroları toplu halde. Oturanlar (soldan sağa): Kadri Cemil Paşa, Bedirhanilerden Halil Ramî ve Hacı Ağa.

Rohat Alakom arşivi.

Halil Ramî'nin 27 Ağustos 1882'de tayin edildiği Suriye'de Emevi Camii (Şam), 19. yüzyıl ortaları.

Bibliothèque nationale de France koleksiyonu.

hasbe'l-kader de yek-diğerine emriyet edilmiş. Halil Bey, kır kırsağını sattı, ailesini alıp Şam'a gitti. Lâkin bize oyun etmiş. Boş sandıkları çiviletmış, dolu gibi teslim etmiş. Bunu babam tazmin etti. En son serveti olan koyunlarını satıp, idareye olan bu zimmetini kapattı.¹⁷

Halil Ramî'nin mücadelesi tekrar Mülkiye hizmetine dâhil olmak için başlamıştı. Bu cümleden bilinen ilk teşebbüsü olarak, amcazadesi ve Der'a (Havran) Kaymakamı Tahir Bey'in ölümü üzerine bu kaymakamlığa tayinini talep etti ve bu arada tütün işlerindeki bazı meseleleri Saray'a ihbarla sadakatini göstermeye çalıştı (11 Haziran 1891).¹⁸ Biraderleri gibi Suriye veya Beyrut vilayetlerinde açılacak bir kaza kaymakamlığına tayinini talep ediyordu (15 Şubat 1892).¹⁹ Başka bir istidasında

da işaret ettiği gibi, daha önce dört biraderinin irade-i seniye ile ikinci sınıf kaza kaymakamlığıyla tesir edilmiş olduklarına dikkati çekiyor ve vekâleten idare edilmekte olan Merc-i Uyun kaymakamlığına talip oluyordu.²⁰

Halil Ramî'nin 1892 yazında çıktığı bir İran yolculuğu dikkati çekmektedir. Ancak bu seyahatte ne yaptığı ve ne gibi suç işlediği hakkında açık bir bilgi bulunmamaktadır. İfade edildiğine göre "Van Vilâyeti'nce der-dest edilip Dersaadet'e gönderilmeleri vilâyete tebliğ kılınmış olan Bedirhanpaşazadelerden iki kişinin İran memalîkine sahtekârâne olarak vuku bulan muamelâtına dair Tebriz başşehbenderliğinden gelen tahrirat üzerine merkumların Dersaadet'e vusûllerinde iş-bu sahtekârlıklarından dolayı tahkikat-ı lâzime icrası için kendilerinin müdde-i umumiliğe teslim ettirilmesi lede'l-istizan bu veche ile ifası şeref-sudûr buyurulan emr ü ferman-ı hazret-i hilâfet-penâhi icâb-ı âlisinden bulunduğu Mâbeyn-i Hümâyün Başkitabet-i celilesinden bâ-tezker-i hususiyeye bildirilmiş ve bu işe müteallik evrak takımıyla sâvb-ı devletlerine" gönderilmişti.²¹

14 Eylül 1892 tarihinde Zabtiye Nezareti'ne Sadâret'ten gönderilen tezkerede "tahte'l-hıfz Dersaadet'i iz'amları mukteza-yı emr ü ferman-ı hümâyün-i cenâb-ı hilâfet-penâhiden olan ve mucceb-i âlisince Dördüncü Ordu-yı Hümâyün Süvari 19. Alayın Dördüncü Bölüğü mülâzım-ı evveli Hüsnü Bey'e tesli-

men Van Vilâyeti'nden iz'âm olunan Bedirhanpaşazade Halil ve biraderi Necip Paşa mahdumu Abdürrezak Beyler taraf-ı utûfiyeye gönderilmek hususuna mümaileyhümanın daire-i nezarette ve muhafaza tahtında lâzım gelenlere tenbihîyle" gereken yapılmaması emri veriliyordu.²²

Bu meydana bir kaymakamlığa ve daha da açık bir ifadeyle Merc-i Uyun Kaymakamlığı'na tayini hakkında Dâhiliye'ye verdiği istidasının bir nüshasını da Yıldız'a gönderdiği Başkâtip Süreyya Paşa'nın Dâhiliye'ye gönderdiği tezkeresinden anlaşılmaktadır.²³ Dâhiliye, Halil Ramî'nin bir kaymakamlığa tayinini irade olunduğunu ve daha önce de dört nefer biraderinin de intihâbnameleri olmasına rağmen, ikinci sınıf kaymakamlıklarda müstahdem olduklarına işaretle, Sadaret'e bir tezkerelere göndermişti (27 Mart 1893).²⁴ Zikredilen kaymakamlığa Galip Bey'in tayin edilmiş olması üzerine bu arzusunun gerçekleştirilemeyeceği cevabı Sadaret'ten bildirilmişti.²⁵ Sadrazam Cevad Paşa imzasıyla Dâhiliye'ye yazılan bir tezkerede (30 Mart 1893)²⁶ kendisinin bu işe layık görüldüğü ancak nizamname ahkâmının korunması gerektiği ve bu tayinin netice itibarıyla o an için mümkün olmadığı ifade edilmektedir:

"Bir memuriyette istihdamı mukteza-yı irade-i seniye-i cenâb-ı hilâfet-penâhiden bulunan Bedirhan Paşazade Halil Bey'in kaymakamlığa tayini istidasında olub eğer ki yedinde kaymakamlık intihâbnamesi yok ise de mukaddemâ Havran tahrirat müdürliğinde bulunarak kaymakamlık idaresine muktedir erbâb-ı istidâddan bulunduğu beyanıyla istifsâr-ı muameleyi havi vârid olan 9 Ramazan sene 310 tarih ve 81 numarolu tezker-i devletleri mütalâagûzar-ı senâverî oldu. Mümaileyh nüfus nâzırlığı ve tahrirat müdürliği gibi memuriyetlerde istihdamıyla kaymakamlığın intihâb ve tayini hakkında ahiren bâ-irade-i seniye-i cenâb-ı mülûkâne neşr ü ilân olunan nizamname ahkâmının temami-i muhafazası lâzım geleceği beyanıyla tezker-i

senâveri terkim kılındı efendim. Fi 12 Ramazan sene 310 ve fi 18 Mart sene 309." Babiâli, adeta Bedirhanilerin mensuplarından birine, bir resmi ruhsatı olmamasına rağmen, bir kaymakamlık makamı bulmak için seferber olmuştu ve bu, aile mensuplarına verilen beşinci kaymakamlık makamı olacaktı. Bu arada ailenin daha yüksek mülki ve adli vazifelere sahip başka mensupları da çıktı.

27 Nisan 1893 tarihinde, bir dizi hadiseyi takiben tahrirat müdürlüğünden azledilen *el-İttidâl* gazetesinin eski sahibi Trablusşamlı Ahmed Kadri'nin yerine Hama Sancağı (Suriye) tahrirat müdürlüğüne Halil Ramî'nin nakli yapıldı.¹⁸

Halil Ramî, Suriye'deki memuriyetlerine Nablus Sancağı tahrirat kâtipliğine nakliyle (14 Ağustos 1895) devam etti. 28 Ekim'de vazifesine fiilen başladı. Bu meyanda (5 Ocak 1897-1 Nisan 1897) Cenin Kazası kaymakam vekâletinde bulundu.¹⁹

3 Aralık 1898'de becayiş suretiyle Akka Sancağı tahrirat müdürlüğüne tahvil-i memuriyet eden Halil Ramî için bu meyanda Akkâ Sancağı mutasarrıflığından ve Beyrut Valiliği'nden yazılan mülahalazalarda, kendisinin ehliyet ve kıfayeti ile sa'y ü gayreti tasdik kılınıyordu. Bu esnada Nasıra, Hama ve Nablus müdüriyetleri ve Cenin Kaymakamlığı vekâletinde bulundu ve ifade edildiğine göre hizmet-i hasenesinin sebki ettiği sancak (11 Mayıs, 12 Haziran, 12 Eylül, 28 Aralık 1898) ve Cenin Kazası (1 Nisan 1897) idare meclisleri tarafından tasdik edilmişti.²⁰

Bir mektupçuluğa tayini için bir istida vermesinden sonra hakkında irade-i seniye sadır olmasını (26 Mart 1901) takiben Bağdat Vilayeti mektupçuluğuna intihap edildiği yolunda Dâhiliye Nezareti'nden Memurin-i Mülkiye Komisyonu'na tezkere yazılmış ve tetkik edilen tercüme-i hâlinde mani-i istihdam bir hâli görülmediğine ve bunun üzerine Bağdat mektupçuluğuna tayin edilebileceğine 28 Mart 1901 tarihinde karar verilmişti. Sadaret'ten Dâhiliye'ye

Meşrutiyet'in ilanından (24 Temmuz 1908) sonra Halil Ramî ilk memuriyet olarak 12 Nisan 1912 tarihinde yine kendisinin iyi tanıdığı coğrafyaya gönderildi ve Musul'a vilayet tahrirat müdürlüğüne tayin edildi. Bu tayinle Meşrutiyet devrinde de Bedirhanilere mülki vazifeler yeniden tevdi edilmeye başlanmış oluyordu.

yazılan tezkere,²¹ bütün Bedirhaniler için olduğu gibi Halil Ramî için de bir kere daha Sultan Hamid'in himayesinin bir deliliydi:

"Akkâ Sancağı tahrirat müdiri Halil Ramî Bey'in hizmet-i medîdeden beri tahrirat müdürlüğünde sebki eden hidemâna mükâfaten ve terfien bir vilâyet mektupçuluğuna icra-yı memuriyeti şeref-sudür buyrululan irade-i seniye-i cenâb-ı hilâfet-penâhi iktiza-yı âlisinden olduğu Mabeyn-i Hümâyun-ı Mülûkâne Başkıtâbet-i cellesinden bâ-tezkere-i hususiye izbar olunmağla ber-mantuk-ı emr-i ferman-ı hümâyun-ı şâhâne icâbının icra ve inbâsına himmet. 15 Mart sene 317."

Bütün bu muharrerata rağmen Halil Ramî'nin sonraki vazifesine, yani Bağdat mektupçuluğuna tayini ancak 12 Mayıs 1903 tarihinde gerçekleşmişti.²²

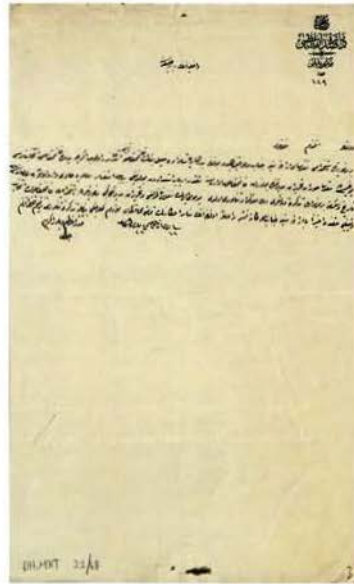
Hadisesiz bir vazife devresi bulunmayan Halil Ramî'nin mektupçuluk zamanı da hadiselerle devam etmiş ve vilayet matbaası müdürü Bağdatlı Fehmi Efendi ile anlaşmazlığı ve çatışması bir dizi huzursuzluğa sebep olmuştu.²³ Kendisinin emniyeti yıkılmış ve ortadan kalkmış sayıldığı ve vazifesinde devam mahzurlu olduğu için derhal tebdilinin gerektiği, Bağdat Vilayeti'nden takdim olunan telgraf üzerine 28 Nisan 1905 tarihli Sadaret tezkeresinde emredilmişti. Ancak hakkındaki tahriratta ne gibi bir şeylerle valiliğinin şikâyetine sebebiyet verdiği çok da açık değildir. Sadaret'ten Dâhiliye'ye gönderilen tezkerede bazı ifadeler biraz da olsa bir fikir verebilir. Buna göre "Mektubi-i vilâyet Halil Bey'in esrar-ı hükümeti ifşa ve Bağdat'da ikamete

memur olub icraat-ı hükümet aleyhinde bulunan erbâb-ı fesaddan bazı kimselerle ittîfak eylediği anlaşılacak kendisinden emniyet münselib ve devam-ı memuriyetinde mehâzir-i adide tevellüdü meltuz olduğundan bahisle sūr-at-ı tebdilî Bağdat vilâyet-i behiyyesinden" 21 Mayıs 1905 tarihli telgrafla tekrar olunuyordu.²⁴ Vali Abdülvahap Paşa'nın kendisine dair menfi ve kararlı tavrının devam ettiği Bağdat'tan "gayet müstaceldir" kaydıyla Yıldız'a Başkıtâbet Dairesi'ne gönderdiği şifre telgraftan da vaziyeti biraz daha müşahhas bir şekilde anlaşılacaktır:

"Mektubi-i vilâyet Bedirhanzâde Halil Efendi efkâr-ı me'ânet-kârâne as-

Halil Ramî'nin kaymakamlık talebine rağmen bu makam için intihabnamesinin olmadığının Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne tezkere.

BOA.DH.MKT. Dosya No. 00022. Gömelik No. 00048-009-00.

Bagdat, Dicle Nehri.

Library of Congress koleksiyonu.

Halil Ramî'nin bir vilayet mektupçuluğuna yazını hakkında Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne tezkere.

BOA-DH-MKT, Dosya No. 0069, Gözetik No. 00032-001-000.

habından olduğu evâmîr ve iradât-ı seniye ile müsbit olan bir takım müfsidler teşvik idüb şikâyata cür'et verdiği ve her gün birleşerek icra-yı mefsedete irae-i tarik etmekte olduğu ve irtikâbındaki tecâhüd-i fart-ı denaeti hasebiyle esrar-ı muhaberenin ifşasında sun'î ve me'lûfiyeti nezd-i âcizide tahakkuk etmiş olduğu gibi birkaç günden beri ketebe-i vilâyetten ve bazı eşkiyadan mü-teşekkîl bir fesad komitesini teşli

ederek beraberlerinde olduğu hâlde ötede beride dolaşib haysiyet ve nüfuz-ı hükümeti ihlâl ve memleket dahilinde bir ihtilâl çıkarmak azminde olduğu ve adem-i muvaffakiyeti hâlinde bir ecnebi konsolosluğuna iltica edeceği polis ser-komiseri tarafından bildirilmiş ve hakikaten bugün Rusya konsoloshanesine suret-i mahremâne giderek orada bir müddet kaldığı ve konsolos o fesadına âlet ve vasıta edinmek istemiş olduğu tahkikat-ı ahireden anlaşılmış ve bu gibi e'ale cür'etinin sonra hükümet-i seniye'nin maremâne esrarı olan mektubçuluk gibi nazik bir vazife ile istihdamı artık nezd-i celî-i fehîmânelerinde tecvîz buyurulmayacağı gibi burada bekası' da mümkün olamazdı.²³

Bagdat Vilayeti'nin bu telgrafı üzerine Sadaret'ten Dâhiliye'ye gönderilen tezkere ile Halil Ramî'nin "bir harekât-ı mefsedet-kârânesine meydan verilmek üzere Halep tarikîyle mahfuzen yola çıkarılmasına mecburiyet-i kat'îye hâsıl olduğu" (24 Mayıs 1905) bildiriliyor ve bu arada da "vali-i vilâyet hakkında tevali eden şikâyetin işârât-ı şâbıkaya nazaran iltizâsının ifâsı' da bekleniyordu.²⁴

Bu vaziyette memuriyetinin kabil olamayacağı derecede emniyetinin tamamen kalktığı ve ayrıca vilâyet umur-ı tahririyesinin arzu edildiği şekilde ("maksad-ı âli dairesinde") cereyan etmemekte olduğu Dâhiliye'ye de bildirilmişti. Ancak bu

meyanda kendisi de Dâhiliye'ye bir istida yazarak Bagdat'ın sert hareketine vücudu mütehammil olmayıp ikide bir de hastalandığından bahisle memuriyetinin havası mutedil bir mahallin mektupçuluğuyla değiştirilmesi niyazında bulunmuştu. Buna rağmen Bagdat'ta memuriyette devamının caiz olamayacağına karar verildiği için ve istediği gibi havası mutedil açık bir mektupçuluk de bulunmadığı ve üstelik becayış de iki tarafın rızasına bağlı olduğu ve o sırada da mümkün olmadığı için arzusu gerçekleşmemişti. Bunun üzerine ileride Beyrut mektupçuluğu açıldığı zaman tayin edileceği yolunda irade sâdir olmuştu. Netice itibarıyla azledildiği ve yerine başkasının tayin edildiği, Dâhiliye'den Memurin-i Mülkiye Komisyonu'na havale edilen tezkerede bildirildi. Komisyonun müzakeresinde kendisine emniyetin ne sebeple ortadan kalktığı vilâyet tarafından gereği gibi ifade ve taviz edilmiş olduğu ve Halil Ramî'nin şimdiki memuriyetinde bırakılması gerektiği ileri sürülmüş ve vilâyetin kendisi hakkındaki bildirdiği hususlar tetkike muhtağ görünmüş ise de mektupçuluğun valilerle olan irtibatının hassas ve mühim olmasından dolayı komisyonun ekseriyetle aldığı karar üzerine 27 Mayıs 1905 tarihinde azledilmiş ve yerine başkası tayin edilmişti. Bu memuriyeti esasında Bagdat'taki hanesinin hırsız tarafından yağma edildiğini ve ailesinin bu yüzden perişan olduğunu ve âdalet talep ettiğini bildirmiş (27 Mayıs 1905), yani insaf talep etmişti.²⁵ Bu azlını takiben 18 Haziran 1905 tarihinde İstanbul'a azimet etmek üzere mürur tezkeresi talep ettiği, Sadaret'ten Dâhiliye'ye bildirilmişti.²⁶ Kendisine 31 Temmuz 1906 tarihinde yedi yüz seksen yedi kuruş mazuliyet maaşı bağlanmıştı.²⁷

23 Mart 1906 tarihinde Şehremini Rıdvan Paşa'nın Bedirhaniler tarafından Göztepe'de istasyonda katledilmesi²⁸ üzerine Halil Ramî de hâdisede bir payı olmasına rağmen tevki edilmiş, zinhar firarına meydan verilmemesi tembihiyle, mahfuzen Fizan'a gönderilerek muhafaza altında tutulmuştu.

İstanbul'da Bedirhaniler tarafından işlenen bu cinayet bu ailenin mensuplarına karşı bu hadiseye kadar olan himayenin ve müsamananın da sonunu getirmiş ve aile bakımından hiç de mantıklı ve gerçekçi bir hareket olmamıştı. Bedirhanilerin vazifelerini ifa bakımından birçok kusuru görmelikten gelirmişti ama cinayet, hem de payitahtta işlenen bir cinayet, bu güzel devirlerin de sonunu getirmişti. Bu cinayetten sonra ailenin bazı mensupları her zaman hatırlanan sürgün coğrafyasına gönderilmişti. Gönderilecekleri vapurun tayini meselesi de Bahriye'ye havale edilmişti. Sadaret bu talebini (27 Mart 1906) "Şehremini Rıdvan Paşa merhumun katli cinayetinde zi-medhal oldukları tahkikat-ı vaka ile tebeyyün eden Bedirhan Paşa oğullarından bu kere zabta-i askeriye ve mülkiye memurlarından bir heyete tevdiyan Mektep vapuruna erkâp edilenlerden Ali Şamil Paşa ile kaymakam Bedirhan ve Cemil ve binbaşı Yusuf ve Said Beylerin Taif'e gönderilmek üzere Cidde iskelesine ve Abdürrezzak ve Midhat ve Hasan Beylerin San'a'ya izâm edilmek üzere Hudeyde iskelesine ve Halil Bey ile oğlu ve Abdürrezzak ve Murad beyle Fizan'a gönderilmek ve Sami Bey merkez-i vilâyette taht-i muhafazada bulundurulmak üzere Trablusgarb'a ve tabib kolâğası Talib Efendi Bingazi'ye çıkarılacaklarından bunlara vapur derununda birbirleriyle ihtilât ettirilmemekle beraber vapurun esna-yı râhda zinhar karaya oturmak vesaire gibi bir kazaya oturmasına ve eşhas-ı merkûmenin firarlarına kat'iyen meydan verilmeyerek mahfuz ve sâlimen salîfû'z-zikr iskelelere hüsn-i isâllerleriyle bunları teslim edecek memurlara tevdi ve vapurun her uğradığı iskeleden suret-i muvâsalatına dair derhal telgrafla malûmat itası zımında suvarisine talimat ve tenbihat-ı kat'iy ve müekkedde ifası hususuna himmet buyurulması şaykında" tezkere göndererek ifade etmişti.⁴⁵ İsmi verilmeyen ve Halil Ramî'nin oğlu olarak işaret edilen sürgün, Mehmet Faiz Bey idi.⁴⁶

Vapurun 28 Mart günü öğleden sonra levazımâtını arak emre muntazir olacağı Bahriye Nezareti'nden

bildirilmişti.⁴⁷ Vapur 6 Nisan'da Bingazi'ye vassı olmuştu.⁴⁸ Halil Ramî, II. Meşrutiyet'i (24 Temmuz 1908) Fizan'da karşılıyordu.

MEŞRUTİYET DEVRİNDE

Meşrutiyet'in ilanından sonra umumi af çıktığı zaman Bedirhanilerin

Aralık 1908)⁴⁹ gönderilmesi üzerine 8 Kasım 1908 tarihinde tahliye olundular ve içlerinden Said Bey aynı gün Fizan'dan Dersaadet'e azimet etti.⁴⁷ Ali Şamil ve Abdürrezzak'ın tahliyesi ise mümkün olmadı.

Halil Ramî'nin İstanbul'a dönüşünü takiben ilk işi mali haklarının takibi

Fizan'da bulunan çocukları da hatırlanmıştı. 29 Kasım 1908'de Adliye ve Mezahib Nezareti'nden gönderilen tezkere Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da görüşüldü ve Bedirhanilerden Ali Şamil ile Abdürrezzak Beylerin yalnız "ceraim-i siyasiyye"den değil, aynı zamanda "ceraim-i âdiyye"den mahkûm oldukları ve dolayısıyla tahliyelerinin icap etmeyeceği; diğerlerinin, yani Cemil, Midhat, Hasan, Halil, Abdurrahman ve Said'in ise katil keyfiyetinde medhallerinin olmadığı ve ceraim-i siyasiyyeden dolayı mahkûm ve mevkuf buldukları anlaşıldığından tahliyelerinin lazım geleceği 6 Aralık 1908 tarihinde, Trablusgarp vilayetine iletilmek üzere Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne bir tezkerayle bildirildi. Dâhiliye bu tezkerenin gereğini ertesi gün telgrafla vilayete bildirdi.⁵⁰ Daha sonra 28 Mayıs 1906 tarihinde kendisinin bu katil hadisesinde bir medhalı olmadığı ve ancak siyaset gereği mahkûm ve mevkuf bulunduğu çihetle tahliyesine karar verildiği yolunda Dâhiliye Nezareti'nden Trablusgarp vilayetine bir telgrafname (7

oğu. Sürgünde iken ailesine tahsis kınarı ama verilmeyen bin kuruş maaşın birikmiş kısmının tesviyesini yahut son memuriyeti olan mektupçuluk maaşına muadil bir maaş tahsisini arzuhâlinde istida ediyordu (12 Ocak 1909). Bu istidasını daha önce vermiş ve 26 Mart 1908 tarihinde bu maaşlarının ödenmesi hakkında Dâhiliye'den Maliye Nezareti'ne tezkerelere gönderilmişti.⁴⁸ Aynı zamanda Bağdat mektupçuluğunda iken müsadere edilen evrakı arasında bulunan mektupçuluğa ait bir kut'a mazbatasının dahi alındığından bahsederek ikinci bir nüshasının getirilmesi için bir başka istida (17 Mayıs 1909) daha vermişti.⁴⁹

Meşrutiyet'in ilanından (24 Temmuz 1908) sonra ilk memuriyet olarak 12 Nisan 1912 tarihinde yine kendisinin iyi tanıdığı coğrafyaya gönderildi ve Musul'a vilâyet tahriat müdüriyetine tayin edildi.⁵⁰ Bu tayinle Meşrutiyet devrinde de Bedirhanilere mülki vazifeler yeniden tevdi edilmeye başlanmış oluyordu. Ancak bu defa

Halil Ramî'nin Eylül 1909'da çıktığı Halep'te Kaleden şehrin görünümünü, 20. yüzyıl başları.

Library of Congress koleksiyonu.

Halil Ramî'nin 12 Nisan 1912'de tayin edildiği Musul'dan görünüm.

Bibliothèque nationale de France koleksiyonu.

da Halil Ramî hakkında yine hoşay gittmeyecek haberler Dersaadet'e akmaya başlamıştı. Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne gelen mahremane bir tezkereye (12 Ocak 1913) göre "Rusya'nın bazı kesen vesayetleriyle aşâyire silâh dağıtmakta olduğu istihbar kılındığına dair Cezire merkezinden müteaddid imza ile keşide olunan telgrafnâme Harbiye Nezaret-i celilesine havaleten is'âl kılınmış idi. Keyfiyetin tahkik ve inbâsı hakkında On İkinci Kolordu Kumandanlığına sebk eden iş'ara Kolordu muntıkasında esliha irsâlâtına dair malûmat-ı mahsusât olmayıp muntika dahilinde bulunan Seyyid Taha ile Bedirhanilerin Kürd aşâyirini ifsad etmekte olduklarından bahisle bu bâbda tedabir-i seria ittihazı ve Bedirhanilerden olub mevki itibariyle bu hususta mühim bir uzvunu teşkil etmesi baîd olmayan Musul vilâyeti tahrirat müdiri Halil Ramî Beyin uzak bir mahâlde tahvil-i memuriyet ettirilmesi lüzumuna ve mümaileyhin azî cihetine gidilmesi diğerlerine iltihâki intaç edeceğine dair cevaben gelen şifre telgrafnâmenin gönderildiğini havi nezaret-i müşarüleyhadan varid olan 27 Kânunuevvel sene 328 tarihli ve 3252 numarolu tezkere melfufatıyla savb-ı vâldâlarına irsal kılınmağa icâbının serian ifa ve

irbâsına ve vârid olan evrak-ı mürsilenin iadesine himmet" edilmesi talep ediliyordu.⁵⁴ Tezkerenin gereği çok geçmeden ifa edildi. Mutasarrıf Arif Bey ataleti ve suî tedbiri sebebiyle azledildi ve yerine 5 Şubat 1913 tarihinde Halil Ramî, Taiz Sancağı mutasarrıflığına nakledildi.⁵⁵

Halil Ramî'nin hemen hemen memuriyetinin başlamasıyla beraber Taiz'de huzursuzluklar da başlamıştı. Son Yemen valisi Mahmut Nedim (Akdilek) tarafından ifade edildiğine (8 Ekim 1913) göre,⁵⁶ "mumaleihin mahâll-i memuriyetine muvâsalatından birkaç gün sonra hâdisât-ı sabıkayı Yemaniye'de sadâkat ve hükümete merbutiyetleri fîilen isbat ve livayî temsil eden ekâbir ve meşayih ve memurinin aleyhlerine kıyam ve birer suretle mahvlarını iltizam ederek livanın çarh-ı idaresini bozmuş ve tahsilâta külliyen sekte âرز olmuş olduğu derâkab kabail ve cemaatler arasında mukatele zuhuruna ve Taiz'de bir gail hudûsunu tevild edebilecek şu harekâtından dolayı kendisine ita edilen nesayihî dahi hüsn-ü telâkki etmeyerek meslek-i sâbıkasında devam eylediği ve sair hod-serâne muamelâtıyla da halka hükümetten tenfir ettirmiş olduğu Yemen vilâyetinden gelen şifre

telgrafnâmede iş'ar kılınmış ve beyan olunan ahvâle nazaran orada bekâsı gayr-ı caiz görülmüş olduğundan" Halil Ramî bu tarihte azledildi ve yerine Akkâ Mutasarrıfı Yusuf Ziya nakledildi.⁵⁴

Halil Ramî bu arada Musul vilâyeti tahrirat müdüriyetine (17 Mayıs 1912-13 Şubat 1913) ve Taiz mutasarrıflığına da (23 Mayıs-8 Ekim 1913) vekâlet etmişti.⁵⁵

Halil Ramî'nin Yemen vilâyeti tarafından icra kılınan tahkikat evrakı Şura-yı Devlet'in Mülkiye ve Maarif daireslerinde okunmasını takiben vazifesine müteallik isnat olunan maddeler hakkında verilen karar⁵⁶ şöyle idi: "Ka'mara kaymakam ve şeyhül-meşayih Mehmed Nâsir Paşa'dan külli miktarda para aldığı sâbit olmadı gibi İngilizkârî bir mavzeri hediye eden kabul ve ahz eylediği ve meclis-i idare-i livaya mahsus odanın mefruşatından iki halıyı Taiz'e vusûlünü müteakip eşya-yı beytiyye tedarikine kadar hanesine nakletmiş ise de müddet-i kalile zarfında iade eylediği ve Ebb kazası belediye reisinden aldığı tüfengin bedelini reis-i mümaileyhin verdiği anlaşılmış ve liva mutasarrıflığında iken maaş olarak vuku bulan mabkuzattan o

müddet içinde postahane vesatıyla Dersaadet'e ve mahall-i saireye meblağ miktarının fazla bulunması kanunen muahezeyi mucib bulunmamış olduğundan bunlardan dolayı mutasarrıf-ı mümaileyhin taht-ı muhakemeye alınmasına mahâl görülmeyişinin ve şu kadar ki Ebb şeyhül-meşayih Abdülvahid Paşa'nın mahdumu Cebel müdri Mahmud ve Şer'ab müdri Behküllü efendileri bilâ-istizan azl etmesi ve tüccardan Musullu Hasan Ağa'nın dükkânından alış-veriş edilmemesi için bazı memurine tebligat icra etmesi her ne kadar yolsuz muameleattan ise de Cebel müdri Mahmud Efendi tahkik memurlarına müsellâhan hücum ve tehdid ve sarf-ı tefavvühât eylediği ve Ahmed Behküllü Efendi müsün ve mülûl ve ifa-yı hizmete gayr-ı muktedir olduğu ve Hasan Ağa hakkındaki tebligat merkurumun servet-i azimesiyle gayr-ı mütenasib olarak iane ita etmesinden nâşi alış-veriş edilmemesi zımında teminat kabilinden bulunduğu ve ticaretten men için cebir ve şiddet istimal edilmediği evrak-ı müeddâsından nümâyân olmasına mebnî iş-bu maddelerden dahi kendisinin kendisinin mesuliyeti iktiza etmeyiş tevbihiyle iktiza edilmesinin" Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmesi (27 Ocak 1914)...

Halil Ramî'nin Taiz'de iken başka bir hadisesi daha oldu. Muha (Taiz-Yemen) memlûhaları (tuzla) mültezimi Abdî Han'ın (7) kefilî Ka'mara Kaymakamı Mehmed Nâsir Paşa marifetiyle Mal Sandığı'na teslim edilmek üzere gönderdiği yirmi altı liranın zimmetinde kaldığını Yemen vilâyetinden bildirilmesi üzerine, hakkında yine bir tahkikat başlandı fakat kendisi bunu Mal Sandığı'na gönderdiği yolunda bir cevap verdi. Bu cevabı Yemen'e bildirildi, netice itibarıyla Dâhiliye Nezareti, eğer bu meblağ zimmetinde kalmış ise mazuliyet maasından kesilmesine ve bu şart ile cevaz-ı istihdamına karar (19 Nisan 1914) verdi.³⁷ Halil Ramî, daha önce olduğu gibi bu defa da memuriyetini yüzünün akıyla icra edememiş ve hitama erdirememişti. Üstelik bu devrede Bedirhanileri mülki sahada temsil eden belki de tek mensuptu.

Bu azlından sonra, ancak Mondros Mütarekesi'ni takiben yeniden vazife alabildi.

Harb-i Umumi bütün Müslim ve gayrimüslim unsurların hayatında ve siyasi heyecanlarında büyük bir kırılma ve karar noktasını teşkil etmişti. Esasen II. Meşrutiyet'in ilanıyla başlayan yeni ve kabile milliyetçiliği duyguları bu harbin ikliminde büsbütün bir hararet devresine girmişti. Bütün unsurlar bu devrede çeşitli cemiyetler kuruyor, mecmualar ve gazeteler neşrederek bir siyasi kudret merkezi teşekkülü için çalışıyor. Bu hareketler devletin siyasi hâkimleri İttihad ve Terakki tarafından da hassasiyetle takip ediliyordu. Nitekim daha sonraki hadiseler de bu hassasiyetin gerçekçi olduğunu göstermişti.

Bu meyanda ortaya çıkan kabileci milliyetçiliğin öncülleri arasında Bedirhaniler de bulunuyordu. Harp başladığı zaman Diyarbakır'da bulunan ve Şark Cephesi için gönüllü toplama teklifinde bulunan Bedirhanî Hasan Bey'in pek itimat telkin edemediği ve bu teklifinin reddinin gerektiği Diyarbakır vilâyetine bildiriyordu.³⁸ 13 Haziran 1913 tarihli ve Dahiliye Nâzırı Talât imzalı bu kıssacık cevap, iki tarafın birbirine tavırını göstermesi bakımından dikkate değer görünüyor: "Bedirhan ailesine hiçbir zaman emniyet olunamaz. Binnaenaleyh ne Hasan Bey'den ve ne de başına toplayacağı gönüllülerden istifade ihtimali yoktur. Kendisinin yerinde kalması daha münasibdir."

Bir askerî³⁹ hatıralarında da 1915'te Şark cephesinde yine aynı gerçek yankılanıyordu: "Kürtler de gerek cehalet ve gerek teşvik neticesinde kaçıyorlar. Süvari kolordusunda ve 33 ve 34. Firkalarda bizzat gördüm ki hiç birisi gönülden harbe sokulmuyor, ilk fırsata kaçıyorlar. Bunların hâlini o sırada orduya nasihat için gelen Şeyh Said-i Kürdi'ye gösterdim. Dedi ki: Her şeyi söyledim. Fakat nasihat kâr etmiyor. Bu hâlleri gördükçe Kürt olduğuma utanıyorum."

Harb-i Umumi felaketini takiben imzalanan Mondros Mütarekesi

(30 Ekim 1918) bir bakıma bir devri kapatmış ve yeni bir devri açmıştı. 1908'den beri siyasi hayatın hâkimleri olan İttihad ve Terakki rüesasını vatanı terk etmiş ve büyük bir itinayla bu devrede siyaset dışında tutulan muhalifler yeniden siyasi hayata girmişti.

Mondros Mütarekesi bir bakıma II. Meşrutiyet'in ilanından sonrakine benzer gelişmelere yol açtı ve matbuat yeniden serbestliğe kavuştu, Mahmut Şevket Paşa'nın katlinden (11 Haziran 1913) sonra yurt dışına çıkarılan ve neredeyse yok hükmünde olan muhalefetin doğuşuna zemin teşkil etti ve bu meydana yeniden her türlü cemiyetin kurulmasına yol açtı. Bu arada kurulan cemiyetlerden biri de Kürdistan Teali Cemiyeti'ydi ve Halil Ramî de bu cemiyete, bir bakıma Bedirhaniler süallesinin bir ferdi ve cemiyetin tabii bir mensubu sıfatıyla dahil oldu.⁴⁰

Bu devirde İttihatçı olmamak büyük bir ehliyet ve liyakat vesilesi sayılıyordu ve İttihatçı eski imtiyazlılar ve şimdiki yeni mağdurlar yerlerini eski mağdurlara, yani dünkü muhaliflere veya başka bir ifade ile İttihad ve Te-

Halil Ramî'nin Şehromini Rıdvan Paşa'nın katlinden dolayı gönderdiği Trabluşgar'ın, diğer bazı Bedirhanilerle beraber serbest bırakılması hakkında Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne tezkeresi.

BOA, DH-MKT, Dava No. 0028/1, Gözetki No. 00012-001.

rakki muhaliflerine yani Meşrutiyet Jön Türklerine terk etmek zorunda kaldı.

İSTİKLÂL HARBİ BAŞLARKEN SON MEMURİYETİ VE SON MACERALARI

Bu devrede Halil Ramî de, hem de üçüncü defa olarak, Tâiz Sancağı sâbık mutasarrıfı sıfatıyla yeniden ve son defa mülkiye hizmetine girdi ve ilk vazifesi Genç (Bıtlis) Sancağı mutasarrıflığı (2 Ocak 1919) oldu.⁵⁶ Daha önce bulunduğu hiçbir vazifesinde herhangi bir varlık gösterememiş ve daima gailelere sebep olmuş bu ismin bu hassas ve netameli zamanda hatıra gelmesi ve kendisine yeni bir vazife tevdi edilmesi gerçekten de meraka değer bir keyfiyettir.

Halil Ramî'nin bu vazifesinde çok kalmadan, sadece iki buçuk ay sonra 31 Mart 1919 tarihinde Malatya mutasarrıflığına nakledildiği görülmektedir.⁵⁷ Bu naklin de dikkate değer bir hadise olduğu açıktır. Tayin için kayıtlara geçmiş bir bilgi üzerinde durulmaya değer.⁵⁸ Buna göre Halil Ramî bizzat kendi ifadesiyle, "Kürt Cemiyeti'nin ve Ermeni Patrikhanesi'nin muavenet ve tesiratıyla Malatya'ya tayin

edildiğini söylemiş ve Kürdistan istiklâlini hazırlamağa çalışmıştır."

Yeni başlamış olan istiklal mücadelesinin zihinlerin karmakarışık olduğu teşettüt devresinde bu memuriyetinde iradesi ve tercihi İstanbul'un yanında veya emrinde şekillenmiş gibi görünüyorsa da, asıl faaliyetini Malatya'yı Kürdistan hayalinin gerçekleştirme merkezi olarak ihdas etme yğlunda taksif ettiği anlaşılıyor. Bu hususta aynı hayalin mühim isimlerinden Ekrem Cemil bu gerçeği açıkça ifade etmektedir: "Mutasarrıf Bedirhanî Halil Bey, Malatya eşraflarından belediye reisi arpacı Mehmet Efendi ve Rişvan aşiret reisi Hacı Bedir Ağa ve bizlerin Malatya'da içtimamız Malatya'yı bir Kürtçülük merkezi hâline getirmişti."⁵⁴

Ancak 24 Mayıs 1919 tarihli bir telgrafından⁵⁵ anlaşıldığına göre, bu arada Adana'daki Ermenilerin Malatya'ya da tecavüzleri şayiası üzerine Kafkas Ordusu silahlarının ve bilhassa "top kamalarının Dersaadet'e irsalı muvafık-ı ihtiyat olamayacağına makam-ı aidesine arzının istisfar olunmasının ol-bâbdaki şayiasının herhâlde bed-hâhâlin netice-i ikası olacağı ve hükümet-i seniyeye menafi sulhiye ve vataniyeyi müdafaa muhafaza hususunda her türlü teşebbüsâta tevessül etmekte olub bi-inayetu'l-lahı tealâ semerâtı peyder-pey iktifat olunmakta olduğu suver ve lisan-ı münasebe kendülerine tefhim-i temin edilmesi üzerine müştereken avdet etmeleri bera-yı malûmat arz olunur" ifadesiyle, bir çoklarının aksine, teslimiyetçi bir tavırdan çok uzak olduğunu da gösteriyordu.

Esasen bu vazifesi esnasında kendisi hakkındaki tereddütlere Elâziz valisi Ali Galib, 26 Temmuz 1919 tarihinde, bu hususu teyit eden bir cevap⁵⁶ vermişti. "Malatya mutasarrıfı Halil Bey Bedirhan ailesine mensub olub Kürdük âmâlini perverde etmesi melhûz hattâ muhakkaktır. Fakat şimdilik umumi tedabirimiz teessürden hâli kalmıyor. Bundan istifade ediyoruz. Ma'a-hazâ erbâb-ı iktidar ve liyakatin zemm suretiyle leke-

lendiği şu zamanda bu gibi zevâtın istihdamlarındaki zaruret müstağni-i arz olmağla hüs-n-ü istihdamına çalışıldığı mürazıdır. 26 Temmuz 35. Vali Ali Galib."

Ancak Halil Ramî'nin Anadolu'nun Şark toprakları üzerindeki Ermeni iddialarına karşı Kürt haklarına, babası Bedirhan Paşa'dan miras olan taraftarlığı sebebiyle sahip çıkma zamanının geldiğine inanarak faaliyetlerine hız verdiği de bilinmektedir. Halil Ramî'nin Malatya'da, pek de müsbet olmayan bir nüfus coğrafyasında, Kürtçülük uğrunda beyhude gayretleri Diyarbakır'da 13. Kolordu kumandanı Ahmet Cevdet tarafından da takip ediliyordu. Ahmet Cevdet'in 7 Ağustos 1919 tarihli şifre telgrafında Halil Ramî'nin Kürdistan uğrunda çalışmaları hakkında dikkate değer bilgiler bulunmaktadır. Daha önce hiçbir vazifesinde asgari bir ciddiyeti ve gayretini göstermeyen Halil Ramî, ilk defa işini çok ciddiye aldığı göstermektedir. Bu hususta XIII. Kolordu kumandanı Miralay Ahmet Cevdet⁵⁷ ile Ekrem Cemil'in yazdıkları birbirini teyit etmektedir:

"Malatya Mutasarrıfı Bedirhanilerden Halil Bey Kürdistan propagandası yaptığını, Malatya Türk olduğu hâlde orada Kürt Kulübü tesisine hizmet ederek bu kulübü himaye ettiğini evvelce arz etmişim.

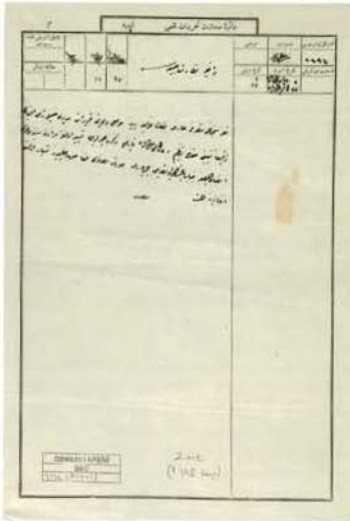
1. Halil Bey Bedirhanilerden olduğundan Malatya Sancağında Kürtlük cereyanını teşvik etmesi yüzünden bu cereyan son günlerde pek ziyade ilerlemiş ve hatta yakın zamanda bir vukuatın zuhuru kuvve-i karibeye gelmiştir. Bunu istihbar eden Elâziz Valisi ayın birinde otomobil ile Malatya'ya girmiştir.

2. Malatya Mutasarrıfı Ermenilerle teşrik-i mesal ve Ermeni patriğiyle muhabere etmekte imiş.

3. Malatya Sancağında Kâhta taraflarında nahiye müdürlerini Kürt ağalarından tayin etmiş ve Kürt ağavata, Türk hükümetine para kazandırmaktan ise itihata ederek a'şarı kapatmalarını söylemiş ve bunun tesiriy-

Halil Ramî'nin
terfi ile Tâiz
mutasarrıflığına
tayini.

ROA-BEO, Dosya
No: 004142.

Mondros Mütarekesi bir bakıma II. Meşrutiyet'in ilanından sonrakine benzer gelişmelere yol açtı ve matbuat yeniden serbestiye kavuştu, Mahmut Şevket Paşa'nın katlinden (11 Haziran 1913) sonra yurtdışına çıkan ve neredeyse yok hükmünde olan muhalefetin doğuşuna zemin teşkil etti ve bu meyanda yeniden her türlü cemiyetin kurulmasına yol açtı.

le Malatya a'şarı evvelki senelerin rub'una bile vâsil olamamıştır.

4. Mutasarrıf Kürt ve Ermeni kavminden müteşekkül ve İngiltere'nin himayesinde bir Kürdistan teşkili maksadiyle propaganda ve reklam yapıyormuş. Bu fikre cahil aşayir rüesasından bir kısmı da iştirak etmiştir. Fikrine iştirak etmeyen bazı rüesayı da iknaa çalışıyormuş. Bir aşiret reisini de Millî Reisi Mahmut Bey nezidine göndermiştir. Dersim aşayiriyle de sıkı temasta imiş.

5. Evvelimird Malatya hükümetini iskat etmek Malatya'daki askeri esliha depolarını elde etmek bâdehu lzoli ve Elâziz'i ele geçirmek fikrinde imiş. Onüçüncü Ordu Müfettişliği İstanbul'dan Kâmuran ve Âli isminde iki zat ile Mevlânzade Rifat Beyin külliyyetli İngiliz parasıyla propandada için buralara gönderildiğini mev-suk istihbarata atfen bildirdi. Mıntakamdaki Kürterin âmali hakkında şimdiye kadar bildirdiğim malûmatta bu maruzatımı ehemmiyetle nazarı dikkate almağı icabettirir. Bu gün Diyarbekir Vilâyeti'nde de bir sükûn varsa da bu cereyan büsbütün ke-silmemiştir. İki ay evvel burada o kadar bir cereyan ve iltzarat vardı ki vardı ki Kolordunun fart-ı mesai ve teyakkuzu olmasa idari ve siyasi tedabir-i ciddiye yapılmasa idi bu gün Diyarbekir'de, Süleymaniye'de Şeyh Mahmud'un idaresi gibi bir idare görülürdü. Kolordu bu husus-da elden geleni yapıyor ve burada en bitaraf ve vatan hissiyle çalışan biziz. Bu sebeple Kolordunun bu hususa dair olan maruzatının birtakım muhaberat ve tahkikata atfen te'hir edilmemesini selâmet-i vatan nâmına iştirah ederim. Evvelki maruzatım⁶⁸ üzerine Malatya Mutasarrı-

fı hemen kaldırılsa idi ahvâl bugünkü hâli kesbetmezdi. Malatya Mutasarrıfının, meseleyi tahkikata dökmiyerek ve ih-sas edilmeksizin ve buralarda bırakılmaksizin hemen İstanbul'a al-dırılmasını ve Kolorduya gönderilecek zâbitanın meşkûkû'l-ahvâl yerli olmasına dikkat edilmesi için icap edenlere emir buyurulmasını tekrar istiham eylerim.

7-8-35. 13'üncü Kor. K. Ahmet Cevdet'

Halil Ramî hemen hiçbir vazifesini tabii seyri içinde tamamlamadığı gibi bu vazifesini de hadiseli bir şekilde nihayete erdirdi; Ahmet Cevdet'in tezkeresi üzerine 11 Eylül 1919 tarihinde mutasarrıflık vazifesinden azledildi.⁶⁹ Sivas Kongresi'ni dağıtmak isteyen Elaziz valisi Ali Galip⁷⁰ ile işbirliği yapması, Taiz'den sonra bu ikinci mutasarrıflığının ve bütün memuriyet hayatının da yine hadiseli bir şekilde sonunu getirdi. Gizli siyasi niyeti her ne olursa olsun, daha önce daire-i devlet veya hükümet dışına çıktığı için hadiseler yaşayan Halil Ramî, ilk defa daire-i hükümet içinde kalmış ve İstanbul'daki hükümetin emirlerine tâbi olarak hareket etmek tercinde bulunmuştu. Şartların çok değiştiği ve karıştığı bir siyasi iklimde ilk defa doğrular yanlış neticeler veriyordu.

Ancak meselenin ikinci bir tarafı da bu arada İngilizlerin himayesinde Kürçülük faaliyetleri için Malatya'ya Noel isimli bir zabıtale gelen yeğenlerine mesailerinde iştirak etmesi ve bu çalışmalarının ise kendisini büsbütün hedef haline getirmesi oldu. Bu teşebbüsünün gerçekleşmemesi ve tevkîfi için üzerine askeri kuvvet gönderildiğini telgraf memurundan haber alınca, 10 Eylül 1919'de saba-

hun erken saatlerinde Malatya'yı terk etmek zorunda kaldı. Yanında Elaziz valisi Ali Galip, ağabeyi Emin Âli'nin iki oğlu Celâdet Ali ve Kâmuran Ali, İngiliz subayı Noel ile Cemil Paşazade Ekrem ve cem'an yedi atlı ve on yayan Malatya'dan ayrıldı. Bun-lardan üçü İngilizdi.⁷¹ Kâhta'da Bedir Ağa konağında bir kısa moladan sonra Halep'e gitti ve daha sonra da İstanbul'a döndü.⁷² Malatya mutasarrıflığına 20 Eylül 1919 tarihinde Asım Bey tayin edildi.⁷³

Halil Ramî, İstanbul'da da Bedirhan ailesinden Emin Âli'nin teklifiyle ku-rulan fiili bir aile cemiyeti neticesinde hazırlık toplantılarına karar verildiği zaman, 27 Mayıs 1920 tarihinde başlayan toplantıların müdavimle-rinden biri oldu ve 18 Ekim'e kadar on altı defa yapılabilen bu toplantı-lardan on ikisine katıldı.⁷⁴

Halil Ramî'nin 1913'te kurulan ve harp esnasında kapatılan ancak Mütare-ke devrinde yeniden faaliyete geç-en Kürt Talebe-Hevi Cemiyeti'nde de bulunduğu kayıtlarda zikredil-mektedir. Bu cemiyetten ayrılan-lar Teşkilat-ı İctimaiye Cemiyeti'ni kurdukları zaman bu cemiyet içinde yerini aldı ve 1921 senesinde cemi-yetin mensuplarından Mustafa Paşa (Nemrut-Yamuklı), Kemal Fevzi, Mevlânzade Rifat, Irak'a gitti.⁷⁵ Bu devirde kayda değer başka bir faali-yeti görülmemiştir.

YURTDIŞI SENELERİNDE YENİ MACERALAR

Halil Ramî'nin, bilhassa Malatya mutasarrıflığı esnasındaki faaliyetlerin-den dolayı, 10 Eylül 1924 tarihli Ve-killer Heyeti kararıyla 150'likler lis-tesine⁷⁶ dahil edilmesi üzerine daha

Halep, şehrin uzaktan görünümü, 20. yüzyıl başları.

Library of Congress koleksiyonu.

önce çeşitli memuriyette bulunduğu coğrafyaya gitmesi bir kader halinde görünüyor. Bu coğrafyanın değişik şehirlerinde geniş ailesinin mensupları ve tanıdıkları bulunuyordu. Yürdü terk etmeden birkaç önce son bir ümitle İsmet İnönü'ye bir mektup yazmış ve kendini müdafaa etmişti:

"Maruz-ı keminerilerim,

Bu mülkte nihayet beş-altı günüm kaldı. Erzak-ı mukadderemi aramak için tevekkeltü al-Allah bir diyar-ı İslâmiye gidiyor ve bu son arıza-ı hususiyemi takdim ediyorum.

335'de Malatya mutasarrıflığında bulunuyordum. Efendimiz Malatyalı olmak hasebiyle oradaki hayat-ı memuriyet ve faaliyetimizden haberdar olduklarına şüphe etmiyorum. Yalnız mahfi kalan bir-iki noktanın arzıyla ıktifa eyiyorum.

Pek ziyade i'zâm edilen tehcir ve taktik fiillerinden dolayı müttehem bulunan Malatya mebusu Halis Bey ve Haşimbeyzade Mehmed ve Malatya Eytahanesi müdiri Erzurum jandarma kumandanlığından mahreç Kâzım Beylerle beraber cem'an on iki şahsın mahsusen i'zâmları İstanbul Divan-ı Örfi Müdde-i Umumlüğünden şifre ile res'en bildirilmiş idiyse de

dinlemediğim ve hattâ bunları kaçır-dığım- vali-i vilâyetçe zehab edilerek bera-yı tahkikat Faruk Efendi kaniydi. Bir yüzbaşının Malatya'ya gönderildiğine ol vakit İslahiye jandarma kumandanı olan binbaşı Tevfik Beyi işhad ederim.

Ermeni patriki Zaven Efendi'nin 'Ermenistan'ın kilidi Harput'tur' ve sadr-ı esbak Ferid Paşa'nın da 'Vilâyet-i Şarkıyye'de Ermenilere vâsi miktarda müsaadatta bulunulacaktır' dediklerinin gazetelerde neşr edildiği saralarında idi ki icraat-ı hükümeti sektedâr ve siyasetini haleldâr edecek surette Kürd propagandası yapmakta olduğumu mutazammın Diyarbakır kolerdu kumandanı Cevdet Beyin tasdiğiyle vâki olan inhası üzerine 335 Eylülünün on birinde azledildim.

Bendenz Kürdistan ile pek alakadar ve menfaatdâr bir Kürd bulunmak itibariyle vatan ve milletimi bir-rıza aherin zir-i pâ-yı tahakküm ve ihtirasatında çiğnetmeğe bez-i vüs-i kudret edeceğim pek tabii idi. Binanaleyh lâ-yezâl bir azimle hükümet-i sâbıkaya karşı bir fikir ve ruh taşıyıp müterakkab-ı zaman olduğuma yine kabulüle Tevfik Beyle bir aralık bera-yı teftiş Malatya'ya gelen süvari jandarma alayı kumandanı Sıddık veya Sıdkı Beyi işhad eylerim.

Mahiyeti, fikir ü niyyeti ve sebep-i içtîmai meçhûl bulunan ve aynı zamanda vatan ve millete mazarratı musırran söylenilen 335 evaîldeki Erzurum Kongresini dağıtmak için mülga Dahiliye Nezareti'ne bir mektub yazmış ve ithamım da bu imiş. Tahattur edemiyor isem de inkâra lüzum ve ihtiyaç görmem. Zira 336'dan itibaren mevcudiyetini gösteren Kuvva-yı Milliye gayesi anlaşıldı, mesai-i meşkâreleri görülebî sü tevhüm ve zanlar zail oldu.

Bakiye-i hayatımı bu uğurda fedaya teşne ve âmâde bulunduğumu Tabib Binbaşı Erzurumlu Ömer Lütfi Bey vasıtasıyla tahriren Gazi Paşa hazretlerine arz ve kabulümü istirham ettim idi. Çünkü bir müddet kıpırdamayacak derecede tehi-dest ettim ve bir

güna iradelerini şeref telâkki ederek bed-bahtlığına marûz kaldım.

Paşa hazretleri,

İsmet ve nezâheti elsine-tezyid-i avâlim olan vicdanınıza müracaat ediyorum. Farz-ı muhlâ olarak bu gün Cumhuriyet aleyhinde bir cemiyet teşkilini haber alan bir vali ve mutasarrıfınız bu cemiyetin dağıtılması için bir iş'arda bulunsa tebdil-i zaman ile olsun mes'ûl edilmesi adaleten, insafen ve mantiken doğru olabilir mi? Mes'ûl edildiği takdirde edvar-ı mesbuke icraatına bir nazire teşkil etmez mi?

Hülûsa 328 ve Otuzda Musul mektubçuluğunda bulunuyordum. Orada civarımda mazhar-ı emn ü itimadı olmuş tarudıklarım Cebel-i Sincar'da dahi rüesadan ehil ve akrabam vardır. Be-tevfik-i Tealâ muvaffak olacağımдан ümidvar olduğum hizmetçiliklerde bulunmaksızın vatan-ı azizden çirkin ve dil-süz bir nâm ile te'bidimden husulü tabii olan teessürâtım bendenizi mezara kadar teşyi edecektir. Lâkin 've yehluku mâ lâ-ta'lemün'⁷⁷ ihtiramât-ı fâikamın kabulünü istirham eylerim efendim hazretleri.

Fi 26 Mayıs 340
Bende Halil Bedirhan"

Halil Ramî'nin yurtdışındaki sekiz senelik hayatını nasıl geçirdiği hakkında geniş bir bilgi elde edilememiştir. Ancak hemen işaret edilmesi gereken bir gerçek, 150'likler listesine giren tek Bedirhanî olmasıdır. Bu devirde yurtdışında Kürtçülük hareketlerinin önderliğini yapan Bedirhaniler,⁷⁸ Babanzâde'ler ve Cemilpaşazâde'ler hep firar eden mensuplardı. Bu hareketlere katılan en dikkate değer isimlerden biri olan Mevlânâzâde Rifat da (İstanbul, 1869- Halep, 8 Eylül 1930) başka bir 150'liktir.⁷⁹

Hoynub Cemiyeti'nin kurucuları arasında bulunan Memduh Selim⁸⁰ ve diğerlerinden hemen hemen hiçbirisi hakkında asgari ölçüde bile bilgi ihtiva eden biyografik yazılar bulunmamaktadır. Yazılan yazılar ya-

zlabilecek bilgilerin pek azını ihtiva etmektedir. Halil Ramî hakkındaki bu yazı da bu gerçeğin bir delili olarak görülmelidir.

Halil Ramî hakkında bilinen ilk bilgi, Beyrut'ta ikamet ettiği ve yanında ikinci eşi Ayye Saima ile üç küçük çocuğunun da bulunduğudur. Ancak bu şehirden başka bir yerde ikamet edip etmediği hususunda bir bilgi mevcut değildir.⁸⁴

Bu şehirde iken Kürt çevreleri ile münasebetlerinin olduğunu düşünmek gerekiyor. Ancak hakkında bilgi bulunan faaliyetleri 5 Kasım 1927'de kurulan Hoybun Cemiyeti ile ilgilidir. Paris ve Beyrut kongrelerinden sonra Beyrut'ta kurulan bu cemiyet için resmî bir raporda bulunan "Temeli ve iskeleti Taşnaklardan, ruhu İngilizlerden ve eti Kürtlerden ibaret olan bu cemiyete Hoybun dediler" cümlesi de bir bakıma bu cemiyetin nasıl kurulduğunu anlatmaktadır.⁸⁵ Türkiye'ye karşı kurulan bu cemiyetin Beyrut'ta Eylül 1927'de yapılan kongresine Ermenilerin umumi vekili sıfatıyla İbrahim Papazyan, Bedirhanilerden Celâdet Âli, Kâmuran Ali, Halil Ramî, Vanlı Memduh Selim, Şahinzâde Mustafa, Şeyh Said'in braderi Mehdi, Liceli Fehmi, Süleymaniyeli Abdülkerim Şalul, Haco, Ramanlı Emin, Cizreli Fakih Abdullah, Firari Hurşit, Mardinli Tevîk Cemil katılmıştır.⁸⁶ Hoybun ilk zamanlarda Bedirhanilerin idaresi altında bulunuyordu. 1946'da, Hoybun'un tarih sahnesinden çekilmesi birinci şahit⁸⁷ tarafından anlatılmaktadır. Buna göre adı Azadî ü Yekitiya Kurd (Kürdistan Hürriyet ve İttihati Cemiyeti) adını alır ve 1927'de

kurulan Hoybun on dokuz senelik bir faaliyetle Ortadoğu tarihinde görünür.⁸⁸

Ancak Kürtler tarafından bu esnada bu topraklarda kurulmuş olan başka cemiyetlerin de bulunduğu bu meydana hatırlanmalıdır. Bunlardan Kürt, Türk, Çerkes, Lâz, Arab, Acem,

düşmandır, müfittir. Lâyık-ı aff degildir" şeklinde ifade edilmiştir.⁸⁸

Osmanlı Devleti'nin son devirlerinde birçok memuriyette bulunan Halil Ramî, Bedirhaniler ailesinin en son İstiklal Harbi esnasında resmî bir vazife ile tarih sahnesine giren biricik mensubuydu. Bilindiği kadarıyla bu

Osmanlı Devleti'nin son devirlerinde birçok memuriyette bulunan Halil Ramî, Bedirhaniler ailesinin en son İstiklal Harbi esnasında resmî bir vazife ile tarih sahnesine giren biricik mensubuydu. Bilindiği kadarıyla bu esnada ikinci bir Bedirhani mülki ve askeri makamlarda görünmüyordu.

Hindî, Habeş ve Sair Mîl-i Müslime Hilâfet Cemiyetleri İcra Komitesi-Halâskârân Cemiyeti'nin 10 maddelik programı ve 8 Mayıs 1928 tarihli ve 27 maddelik programı mevcuttur. Kürt Halâskâr Cemiyeti önce Halep'te bulunan merkezini daha sonra Beyrut'a nakletti. Şimâlî Kürdistan Temin-i Hukuk Cemiyeti 15 Ocak 1928'de Süleymaniye'de bir kongre yaptı.⁸⁹ Kuruluş kongresinde Daimî Heyet-i İdare olarak reisi İbrahim Papazyan olmuştu. Celâdet Âli, Şahinzâde Mustafa, Süleymaniyeli Abdülkerim, Memduh Selim diğer azaları teşkil etmişti. Halil Ramî ise heyetin Avrupa vekili olarak idare heyetine dâhil olmuştu. Hoybun'un Şam'da ve Halep'te şubeleri bulunuyordu.⁹⁰

Halil Ramî'nin bu cemiyet içindeki çalışmaları yüzünden hakkındaki hüküm "Hoybun Kürt Cemiyeti heyet-i merkeziye âzasındandır. Türklüğe

esnada ikinci bir Bedirhani mülki ve askerî makamlarda görünmüyordu. Kendisinin ve ailesinin bazı diğer fertlerinin Cumhuriyet aleyhinde faaliyetleri yurtdışında da daha sonraları devam etmişti. Bu itibarla Halil Ramî'nin tarih sahnesindeki varlığı, Malatya mutasarrıflığı vazifesi dolayısıyla, her zaman devam edecektir ve bu sebeple de tanınması gereken şahsiyetler arasındadır. Bu yazı da bu gereklilik dolayısıyla yazılmıştır.

Diğer taraftan ailenin yurt dışında kalan mensuplarının da Cumhuriyet idaresi ve toplumyla bütünleşmesinin her iki taraf için de bir başarı olduğu dikkate alınmalı ve üzerinde durulmalıdır. Dağılmakta olan bir devletin uzaklara savurduğu insanların yeni kurulan ve yeni ümitler doğuran bir Cumhuriyet'in kendisine bend etmesi biraz da işin tabiatı gereği diye düşünmek gerekiyor.

NOTLAR

- 1 Eski vesikaların ve bilhassa Halil Ramî'nin mektubunun okunmasında dostum Yusuf Turan Günaydın'ın kıymetli yardımlarını gördüm.
- 2 Bu kavramlaştırmanın yeni sıra birizleri başta bir kavramlaştırma ve tabii bu meseledeki başka bir felaket de bibliyografik temellendirilmedi ve ayrıca birer yazı ile nazara dikkate arz olunacaktır.
- 3 Bu gibi kitapların en dikkatli çekilen hatıra hanesi sırada olan Ömerli Ergin Aylhan'ın İstiklal Mahkemeleri (İstanbul, 2014, 666 s.) isimli doktora-öğrencik tezidir. Sayın yazar hiçbir kimsesi merak etmemiş ve içindeki birçok isme soyaadlarını koymamış ve birçok ismi de iki ayrı kişi gibi göstermiştir. Başka bir örnek kitap Şükrü Hanioglu, Bir Siyasal Özgür olarak Osmanlı İttihadı ve Terakî Cemiyeti ve Jön Türkler (1889-

- 1902, İstanbul, 1986, 664 s.) ise Jön Türk isimleriyle dopdolu ve de bu konu isimlerin hiçbirinde bir tanıma merak, gayreti ve niyeti görülmemektedir. Mesela İttihad ve Terakî'nin 1895 baharındaki kuruluş çalışmalarına katılan Mükiyelliler hakkında çok kolay bir şekilde Ali Çankaya'nın kitabında (Yeni Mükiye Tarihi ve Mükiyeliler, Ankara, 1968-1969, c. 3, s. 627-752) bilgileri ulaşılabilecek ve hadiseler hakkında daha doğru ve sağlıklı bilgiler ve yorumlar yapılabilecektir. Bu kitapları ayrı bir yazı ile örneklemlerle göstermek gerekiyor.
- 4 1907'lerde hakkındaki kitaplarında hakkında verilen bilgiler pek yerlerdir: Cemal Karay, 150 Yükkler Fuarına (İstanbul, 1995), İhsani Soysal, 150 Yükkler (İstanbul, 1986), Kamîl Erdeha, Yükkler Yuhut Milli Mücadelemin Muhasebesi (İstanbul, 1998), Emin Karaca, 150 Yükkler (İstanbul, 2004), Sedat

- Bingöl, 150 Yükkler Mesalesi (İstanbul, 2010) Bu son kitapta da sadece ölmüş tarihî verimdir. İsmi'nin son kitaplarında birinde Halil Bedirhan olarak verildiği yanlıştır (Sinan Hakan, Türkiye Kuruluşum Kürtler, İstanbul, 2013, s. 241, 290, 262, 293, 274). Osmanlı vesikalilerinde ismi Bedirhan Halil veya Halil Ramî olarak zikredilmektedir. Metni bu yazıya eklenmiş olan 26 Mayıs 1340 tarihli mektubunda kendisi ismini Halil Bedirhan şeklinde vermiştir.
- 5 İsmail Arar, "Büyük Nutuk'un Kapsamı, Neteği, Amacı", Atatürk'ün Büyük Sözi'nin 50. Jili Semineri (Ankara, 1980), s. 144.
- 6 Nutuk'ta Mustafa Fevzi Çakmak Paşa ile Ahmet Fevzi (Bilal) Paşa'nın birbirine karıştırdığı bu zamana kadar fark edilmemiştir. Buna dair yaptığımız bir araştırma Tarih Yolu'da Tanıtılmamış

